

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIIY-INNOVATION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

ISSN 3060-5059

VOL.3 № 5

2026

ERTAK MATNLARIDA STILISTIK TAHLILNING LINGVOPOETIK VA KOMMUNIKATIV ASOSLARI

Niyozmatova Qizlarxon Furqatjon qizi
Fargʻona davlat universiteti, magistrant

Annotatsiya

Ushbu maqolada oʻzbek xalq ertaklari matnlarining stilistik xususiyatlari lingvopoetik va kommunikativ yondashuv asosida tadqiq etilgan. Tadqiqot jarayonida ertak matnlaridagi leksik-semantik birliklar, badiiy tasvir vositalari, obrazlar tizimi, sintaktik konstruksiyalar hamda ularning estetik va pragmatik vazifalari tahlil qilindi. Shuningdek, ertaklarning milliy tafakkur, madaniy qadriyatlar va xalq dunyoqarashini ifodalashdagi oʻrni yoritildi. Tadqiqot natijasida ertak matnlarining badiiy-estetik hamda kommunikativ xususiyatlari ilmiy asosda ochib berildi.

Kalit soʻzlar: ertak, stilistik tahlil, lingvopoetika, kommunikativ yondashuv, folklor, badiiy matn, obraz, pragmatika, poetik vositalar.

ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКИЕ И КОММУНИКАТИВНЫЕ АСПЕКТЫ СТИЛИСТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА ТЕКСТОВ СКАЗОК

Ниязматова Кизлархон Фуркатжон кизи
Ферганский государственный университет, магистрантка

Аннотация

В данной статье исследуются стилистические особенности текстов узбекских народных сказок на основе лингвопоэтического и коммуникативного подходов. В ходе исследования были проанализированы лексико-семантические единицы, художественно-выразительные средства, система образов, синтаксические конструкции, а также их эстетические и прагматические функции в сказочных текстах. Особое внимание уделено роли сказок в отражении национального мышления, культурных ценностей и мировоззрения народа. В результате исследования научно раскрыты художественно-эстетические и коммуникативные особенности сказочных текстов.

Ключевые слова: сказка, стилистический анализ, лингвопоэтика, коммуникативный подход, фольклор, художественный текст, образ, прагматика, поэтические средства.

LINGUOPOETIC AND COMMUNICATIVE ASPECTS OF STYLISTIC ANALYSIS IN FAIRY TALE TEXTS

Niyozmatova Qizlarxon Furqatjon qizi
Fergana State University, Master's Student

Abstract

This article examines the stylistic features of Uzbek folk tale texts based on linguopoetic and communicative approaches. The research analyzes lexical-semantic units, artistic expressive means, image systems, syntactic structures, and their aesthetic and pragmatic functions in fairy tale texts. Particular attention is paid to the role of fairy tales in expressing national mentality, cultural values, and folk worldview. As a result, the artistic-aesthetic and communicative characteristics of folk tale texts are scientifically revealed.

Keywords: fairy tale, stylistic analysis, linguopoetics, communicative approach, folklore, literary text, imagery, pragmatics, poetic devices.

Oʻzbek xalq ertaklarini stilistik jihatdan tadqiq etish ularning badiiy tuzilishi, til qurilishi, obrazlar tizimi, semantik qatlamlari va kommunikativ funksiyalarini aniqlashga imkon beruvchi kompleks ilmiy yondashuvni talab qiladi [1:129]. Stilistik tahlilning lingvopoetik va kommunikativ asoslari ertak matnining faqat til vositalari tizimini emas, balki ularning badiiy maqsad bilan qoʻllanish mexanizmini, kommunikativ-pragmatik ahamiyatini, matnning estetik taʼsirchanligini, tinglovchiga qaratilgan ifoda strategiyalarini ham qamrab oladi. Ertaklar xalqning badiiy tafakkuri mahsuli boʻlgani sababli, ularda til birliklarining poetik vazifasi, obrazlar semantikasi, nutqiy strukturalarning estetik funksiyasi, xalqona ifodaning badiiy kuchi alohida ahamiyat kasb etadi.

Lingvopoetika ertak matnini badiiy til sistemasi sifatida tahlil qiladi va undagi metaforalar,

epitetlar, parallelizm, takror, gradatsiya, o'xshatish, dialog va monologlarning estetikasini o'rganadi. Ertaklarda poetik tilning o'ziga xosligi shundaki, ular bir vaqtning o'zida ham badiiy tasvir vositasi, ham eslab qolish va og'zaki ijro uchun qulay bo'lgan fonetik-ritmik konstruksiyalarni yaratadi. "Qirq kun yo'l yuribdi", "Bor ekan, yo'q ekan...", "Yetti qat yer osti", "Yetti boshli ajdar" kabi formulalar xalq og'zaki ijodining nafaqat mazmuniy, balki lingvopoetik asosini tashkil etadi. Shu jihatdan ertak matnlari strukturalari poetik kodlar orqali avlodlar xotirasida mustahkamlanib, ijtimoiy-madaniy uzluksizlikni ta'minlab kelgan.

Kommunikativ yondashuv esa ertaklarni "nutq akti" sifatida o'rganadi, ya'ni ertakning tinglovchiga qanday ma'lumot yetkazishi, qanday pragmatik ta'sir ko'rsatishi, qahramonlar nutqining kommunikativ strategiyasi va matnning interaktiv qatlami qanday shakllanishini tahlil qiladi. Ertak ijrochisi — baxshi, dostonchi, ertak aytuvchi — o'z ijrosida nafaqat voqeani aytadi, balki tinglovchi bilan aloqani boshqaradi, dramatik urg'ularni belgilaydi, satira va yumor orqali ijtimoiy munosabatni shakllantiradi, bolaga pand-nasihat beradi, tinglovchini ruhiy-hissiy jarayonga jalb etadi. Bu jarayon ertakning kommunikativ mohiyatini belgilaydi.

2. MATERIALLAR VA METODLAR. Mazkur tadqiqotning obyekti sifatida o'zbek xalq ertaklarining badiiy tili, poetik tuzilishi va stilistik konstruksiyalari tanlanadi. Tadqiqotning predmeti ertak matnlaridagi leksik, semantik, sintaktik, kompozitsion va lingvopoetik birliklarning funksional-stilistik talqini hisoblanadi.

Ertakning stilistik strukturasini shakllantiruvchi yana bir muhim omil — bu uning an'anaviy qoliplarga tayanishidir. Formulyar iboralar ("Bir bor ekan...", "Kunlar ketdi, oylar o'tdi...", "Devlar kelibdi...") ertakning poetik xotirasini mustahkamlab, uni avloddan avlodga o'tuvchi barqaror estetik birlikka aylantiradi. Bu iboralar sintaktik jihatdan sodda bo'lsa-da, ularning funksional yuki nihoyatda kuchli: ular ertakning vaqt-makonini belgilaydi, tinglovchi ongida tayyor poetik jarayonni uyg'otadi, matnning ritmini boshqaradi.

Shu bilan birga, ertak tili kommunikativ vaziyatga qarab o'zgaradi: ertakning kechqurun, sokin muhitda aytilishi uning sintaksisini yumshoq, muloyim, ohangdor qiladi; keng jamoaga aytilganda ertakchi ovozni baland, dialoglarni jonli, harakatlarni shiddatli tasvirlaydi. Demak, ertakning stilistik tahlili matnning yozma shaklini emas, balki uning tirik, jonli ijrosini ham e'tiborga oladigan kompleks tadqiqotdir.

3. NATIJALAR

Ertak atamasining tarixiy qo'llanilishi, uning turkiy tillardagi qadimiy variantlari, ertak aytuvchilarning matnni doimiy ravishda qayta yaratish xususiyati, ertaklarning og'zaki ijroga asoslanishi va sayqallanish jarayoni xalq ertaklarining lingvopoetik o'ziga xosligini, kommunikativ qayta ishlanish mexanizmini hamda folklor matnining dinamik tabiatini ochib beradi. Aynan shu jarayon tufayli ertaklar tili boyigan, strukturalari mustahkamlangan, badiiy estetikasi takomillashgan va ertak janri o'zbek xalqining eng qadimiy ma'naviy meroslaridan biri sifatida bugungi kunga qadar sayqallanib yetib kelgan.

Ertaklarda qahramonlar nutqi alohida poetik va kommunikativ ahamiyatga ega [2:237]. Qahramonning qahramonlikka xos nutqi, yovuz kuchlarning qo'rquv uyg'otuvchi nutqi, donishmand cholning hayotiy tajribani aks ettiruvchi pand-nasihatlari, xalqona hazil-mutoyibalar, kinoya va istehzolar ertak matnining kommunikativ-pragmatik tizimini tashkil etadi. Bu nutq turlarining har biri muayyan stilistik vazifaga ega: qahramon nutqi voqeaning dramatik intensivligini oshiradi, hazil-mutoyiba ertaklaridagi kinoya ijtimoiy tanqidni kuchaytiradi, sehrli ertaklardagi dialoglar esa folkloriy "marosimiy ohang"ni yaratadi.

Lingvopoetik va kommunikativ yondashuvlarning uyg'unlashuvi ertak matnini to'liq anglashga, uning badiiy-estetik tuzilmasini ochib berishga imkon yaratadi. Folklor matni sifatida ertaklar tilning faqat leksik boyligini emas, balki milliy mentalitetni, xalq dunyoqarashini, axloqiy mezonlarini va qadriyatlar tizimini ham o'zida mujassam etadi. Shu bois stilistik tahlil ertaklarning semantik va pragmatik darajadagi ko'p qatlamli tabiatini ochib berishda muhim ilmiy usul sifatida namoyon bo'ladi.

Ertak matnlarining lingvopoetik tahlilida obrazlarning semantik tabiatini ochish, xalqona tasvir vositalarining estetik vazifasini aniqlash hamda matnda qo'llanilgan til birliklarining badiiy kuchini belgilash alohida ahamiyat kasb etadi [3]. Ertaklarda uchraydigan epitetlar, metaforalar, o'xshatishlar, ramziy timsollar, formulalar, poetik parallelizm va takrorlar xalq ijodining ko'p asrlik tajribasida shakllangan barqaror poetik kodlar hisoblanadi. Bunday kodlar ertak matnida ikki vazifani bajaradi: birinchidan, ular badiiy tasvirning estetik ta'sirchanligini oshiradi; ikkinchidan, ertakni og'zaki ijro uchun mnemotik yodlash tizimiga aylantiradi. Aynan shu sababli ertak tilida takroriy strukturali sintaktik

qurilmalar ko‘p uchraydi: “borib-borib”, “yurib-yurib”, “uch kun-u uch tun”, “qirq belni kesib, qirq belni bog‘lab”, “yetti yo‘l bosib”, “yetti boshli ajdar” kabi ifodalar xalq poetikasining fonetik-ritmik an‘analarini aks ettiradi.

Lingvopoetik yondashuv ertak tilidagi obraz yaratish mexanizmini ham ochib beradi. Xalq ertaklarida ko‘pincha sifatlash va epitetlar obraz mohiyatini kuchaytirish maqsadida qo‘llanadi: “oltin sochli pari qiz”, “tog‘dek dev”, “qoyadek qo‘rqmas yigit”, “daryo ko‘kragiday shiddatli oqim”, “qushdek uchadigan ot” kabi ifodalar badiiy tasvirning poetik kuchini oshiradi. Metaforalar esa voqeaga timsollar va talqinlarning yangi qatlamini olib kiradi. Qahramonning “baxt yo‘li”, “qora kun”, “yorug‘ niyat”, “tosh bag‘ir” kabi ifodalarida nafaqat tasvir, balki milliy mentalitetning ma‘naviy-ruhiy kodeksi ham aks etadi.

Ertak matnlarining kommunikativ talqini esa ertakning tinglovchi bilan o‘zaro muloqotda shakllanishini tahlil qiladi. Ertak ijrochisi tinglovchi bilan interaktiv aloqani saqlab turadi, voqea rivojini dramatik urg‘ular yordamida boshqaradi, pauza, tovush ohangi, takroriy iboralar, so‘z o‘yinlari, kinoya va dialoglar orqali tinglovchini faol ishtirokchiga aylantiradi. Bu jihatdan ertak nafaqat matn, balki jonli nutq akti, kommunikativ jarayon va badiiy performans sifatida namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, xalq baxshilari, dostonchilari va ertak aytuvchilarining ijrosida paralingvistik vositalar — ohang, pauza, artikulyatsiya, mimika va intonatsiya — ertakning ta‘sirchanligini kuchaytiradi.

Stilistik tahlilning muhim jihatlaridan biri ertak matnidagi nutq turlarining funksional farqlanishidir. Qahramonning dadil va qat‘iyatli nutqi uning jasoratini ifodalasa, yovuz kuchlarning nutqi qo‘rquv va keskinlik uyg‘otadi. Donishmand cholning pand-nasihatlari, hazil-mutoyiba ertaklaridagi kulgili dialoglar, hiylakor obrazlarning ayyorona so‘zlari kommunikativ-pragmatik jihatdan turlicha ta‘sir ko‘rsatadi. Bu nutqiy farqlanish ertakning badiiy tizimini boyitadi va tinglovchi ongida qahramonlar xarakterini yanada ravshanroq jonlantiradi.

Shuningdek, stilistik tahlil ertaklarning pragmatik maqsadini ham ochib beradi. Xalq ertaklari o‘z mohiyatiga ko‘ra tarbiyaviy, didaktik, axloqiy, estetik va ijtimoiy funksiyalarni bajaradi. Ertaklarda pand-nasihat beruvchi strukturalar bevosita emas, balki bilvosita, obrazli va timsoliy tarzda shakllanadi. Qahramonning muvaffaqiyati odatda halollik, mehnatsevarlik, sadoqat va jasorat bilan bog‘lansa, yovuzlik xiyonat, aldov, ochko‘zlik va hiylakorlik orqali namoyon bo‘ladi hamda salbiy oqibatlariga olib keladi. Shu tariqa ertaklar xalqning axloqiy me‘yorlari, hayotiy falsafasi, tarbiyaviy tajribasi va kommunikativ madaniyatini uzluksiz ravishda avlodlarga yetkazib keladi.

4. MUHOKAMA

Yana bir muhim masala — ertak matnlaridagi stilistik variantlilikdir. Bir ertakning turli hududlarda aytilgan variantlarida til, obraz, motiv, formula va dialog strukturalari o‘zgarishi mumkin. Bu esa folklorning jonli, dinamik va o‘zgaruvchan tabiatini ko‘rsatadi. Variantlilik orqali ertaklar mintaqaviy til xususiyatlari, shevalar, milliy leksik qatlam hamda o‘ziga xos sintaktik konstruksiyalarni saqlagan holda avloddan avlodga o‘tadi. Shu sababli stilistik tahlil til birliklarining hududiy, ijtimoiy va ijrochi shaxsga bog‘liq o‘zgarishlarini ham o‘rganadi [4:53].

Lingvopoetik va kommunikativ yondashuvlarning birlashuvi ertak matnining ko‘p qatlamli mazmunini ochishga xizmat qiladi: bir tomondan ertakning badiiy-estetik tabiati, ikkinchi tomondan uning pragmatik-axloqiy vazifalari, uchinchi tomondan esa uning muloqot jarayonidagi ta‘sirchanligi aniqlanadi. Ertak tili ana shunday ko‘p funksiyali, kommunikativ jihatdan boy, semantik jihatdan qatlamlashgan, poetik nuqtayi nazardan esa nihoyatda rang-barang bo‘lgani bois stilistik tahlilning alohida tadqiqot obyekti hisoblanadi.

O‘zbek xalq ertaklari tilining shakllanishi va “ertak” atamasining nutqiy qo‘llanilishi ham lingvopoetik taraqqiyot jarayoni bilan chambarchas bog‘liqdir. Ertak atamasining tilimizda aniq qachondan qo‘llanila boshlaganini belgilash qiyin bo‘lsa-da, uning xalq og‘zaki ijodidagi qadimiy ildizlari, asrlar davomida og‘zaki rivoyat shaklida yashab kelgani, turli mintaqalarda fonetik va semantik ko‘rinishlarda qo‘llanilgani ertak matnlarining tarixiy-lisoniy tabiatini ko‘rsatadi. Ertaklarning dastlabki variantlari qaysi davrdan boshlab og‘izdan og‘izga o‘ta boshlagani, ular ilk bor qanday shaklda aytilgani aniq emas, chunki ertak aytuvchilar tomonidan matnlarning sayqallanishi, qayta yaratilishi va zamonga moslashtirilishi og‘zaki ijodning kommunikativ tabiati bilan belgilanadi. T.A. Kazakovaning fikricha, ertaklar ko‘p hollarda ijrochi shaxsning iste‘dodi, uslubi, aytish ohangi va individual badiiy tafakkuri bilan bog‘liq bo‘lib, ertak aytish jarayoni bir xil qolipda emas, balki har gal yangilanib, qayta shakllanib boradi; ba‘zi ertakchilar an‘anaga qat‘iy amal qilsa, boshqalari o‘z ijodiy erkinligi orqali ertakni deyarli qayta yaratishga intiladilar [5:320]. Bu holat ertakning kommunikativ jarayon sifatida ijrochi va tinglovchi o‘rtasida dinamik tarzda shakllanishini tasdiqlaydi.

O‘zbek xalq ertaklarining stilistik talqiniga oid nazariy-metodologik asoslarni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, ertaklar o‘zbek og‘zaki ijodining eng qadimiy va eng rang-barang qatlamini tashkil etadi. Ularning shakllanishi tarixiy-madaniy taraqqiyotning turli bosqichlari bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, ertaklar mifologik tafakkurdan tortib epik qahramonlik an‘analari hamda realistik-maishiy dunyoqarashgacha bo‘lgan uzluksiz evolyutsiyani aks ettiradi. Mifologik qatlam ertaklarida animistik tasavvurlar, totemik qarashlar, kosmogonik ramzlar va arxaik semantik kodlar ustuvor bo‘lsa, qahramonlik-epik bosqichda jasorat, adolat, sinovlar tizimi va epik poetika kuchayadi; realistik-maishiy qatlam esa xalqning kundalik hayoti, ijtimoiy munosabatlari, maishiy ziddiyatlari va axloqiy qarashlarining badiiy modelini yaratadi. Shu tariqa ertaklarning poetik tizimi xalq dunyoqarashining tarixiy qatlamlarini yorituvchi o‘ziga xos badiiy vaqt kapsulasiga aylanadi.

Ertaklarning kompozitsion tuzilishi ham o‘ziga xos tizimli badiiy mexanizmdir. Boshlama, ekspozitsiya, tugun, sarguzasht, yechim va yakun kabi bo‘g‘inlar o‘zaro mantiqiy bog‘langan bo‘lib, har bir bosqichning sintaktik qurilishi ham ularning mazmuniy vazifalarini mustahkamlaydi. Boshlama iboralarining ohangdorligi, saj‘ va takrorlar orqali xayoliy fon yaratishi; ekspozitsiyaning sodda va aniq sintaktik qurilishi; tugunning emotsional-keskin sintaksisi; sarguzashtning dinamik gap qurilishlari ertakning umumiy ritmi va badiiy nafosatini belgilaydi. Dialoglarning sintaktik ixchamligi, buyruq gaplarning ko‘pligi, parallelizm, uchlik tamoyili va marosimiy nutq qoliplari ertakning poetik strukturasi shakllantiradi hamda ertak tilining estetik ta‘sirchanligini kuchaytiradi.

Ertak obrazlarining nutqiy xarakteri ham stilistik tizimning muhim qismini tashkil etadi. Qahramonlar nutqi ularning ijtimoiy mavqei, yoshi, xarakteri va konflikt mazmuniga mos ravishda shakllanadi: podsho nutqi buyruqona, yetim bolaning nutqi muloyim, devning nutqi dag‘al, ayyor obrazlarning nutqi esa istehzoli va kinoyali ohangda bo‘lishi xalq tafakkurining badiiy psixologizmini yaqqol ko‘rsatadi. Bu nutqiy farqlar sintaktik qurilmalar orqali mustahkamlanadi va obrazlarni jonli, tipik hamda yodda qolarli qiladi. Shu tariqa, yuqoridagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek xalq ertaklarining leksik-semantik tizimi, kompozitsion qurilishi, sintaktik modellari, obrazlar nutqi va badiiy ifoda vositalari bir butun estetik-insonparvarlik tamoyillariga tayanadi. Ertak tili xalqning ijtimoiy hayotini, ma‘naviy qadriyatlarini, dunyoqarashini, orzu-umidlarini va ezgu g‘oyalarini yuksak badiiy shakllarda ifodalovchi mukammal til-stil tizimidir. Shu jihatdan o‘zbek ertaklari nafaqat folklor namunasi, balki xalq tafakkuri, milliy madaniyat va badiiy nutqning betakror manbai sifatida alohida ilmiy-estetik ahamiyatga egadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Beknazarov K. O‘zbek xalq maishiy ertaklari (o‘rganilishi, tasnifi, poetikasi): filol. fan. nomz. diss. – Toshkent, 1993. – 165 b.
2. Mirzayev T. va boshqalar. O‘zbek folklori: darslik. – Toshkent, 2020. – 282 b.
3. Kilihev B., Rahmatullayev Sh. O‘zbek ertaklaridagi antroponimlarining lingvomadaniy asoslari // Filologik tadqiqotlar: muammo va yechim: xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari. – Buxoro, 2021. – B. 148–151.
4. Rahmatullayev Sh. O‘zbek xalq ertaklari tilidagi antroponimlarning lingvokulturologik tadqiqi: filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) diss. avtoref. – Buxoro, 2023. – 53 b.
5. Казакова Т.А. Практические основы перевода English–Russian. – СПб.: Союз, 2001. – 320 с.